הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 361-377

כב

חינוך וצדקה – היחיד, הקהילה והמדינה

מבוא
א. חינוך ותלמוד תורה
1. הקמת מסגרות החינוך
2. מימון וסיוע
3. מחויבות פרטית, עירונית, לאומית
ב. צדקה ורווחה
1. הקמת מערכות הצדקה והרווחה
2. מדינת רווחה או קהילת חסד
סיכום

מבוא

על כל אדם מוטלת חובה אישית לקיים מצוות שבין אדם לחברו, כמו: חינוך ילדיו, צדקה, פדיון שבויים, קבורת מתים וכד'. מלבד זאת, ישנן מערכות ציבוריות העוסקות בתחומים אלו, שהיחיד אין בכוחו להתמודד איתם לבדו. על מי מוטל הטיפול בתחומי החינוך והרווחה ברמה הציבורית, על ההנהגה המקומית (עיר, יישוב, שכונה, קהילה) או על ההנהגה המרכזית של כלל תושבי המדינה (מלך, ממשלה וכד')? האם הציפייה והדרישה הן שההנהגה המקומית תטפל בשאלות הללו, ורק כשההנהגה המקומית איננה מטפלת או שאין בכוחה לטפל, או אז יעבור הטיפול לדרג גבוה יותר, או שלהפך: השלטון המרכזי הוא זה המופקד על הדבר, ואם אין הוא עוסק בזה כראוי אזי ההנהגה המקומית צריכה לטפל בתחומים הללו?

ההשלכה היא על מבנה החיים החברתיים של המדינה. האם על כל קהילה מקומית לנהל את אורחות חייה החברתיים על פי צרכיה-רצונותיה, ובהתאמה לצרכי המקום, או שצריכה להיות הנהגה ריכוזית לכלל המדינה? האם התקצוב למערכות החינוך והרווחה צריך לבוא ממשרד החינוך והרווחה כגוף ממלכתי ריכוזי, או שהוא אמור להתקבל מכספם של אנשי המקום בגבייה ישירה או באמצעות מערכת המסים המקומית? היתרונות של מערכת ארצית הם הראייה הכוללת של

הצרכים, הניסיון והידע הרב שמצטבר, והאפשרות הכלכלית לתמוך ולסייע למקום המתקשה להתמודד עם המטלות הללו בעצמו, מכיוון שמתגוררת בו אוכלוסיה חלשה שאין ביכולתה הכלכלית-חברתית לפתח מערכות חינוך ורווחה המתאימה לצרכיה, או בשעת מצוקה חריגה (מלחמה, או אסון אחר שפוקד את האזור). החסרונות הם שלא תמיד יש התאמה בין צרכי כל מקום ומקום וצרכי האנשים הגרים בו למדיניות הריכוזית, וכן קיום המערכת הריכוזית יוצר אצל אנשים רבים תחושה לא נכונה, שיש מי שמטפל בעניין, והם פטורים מליטול חלק באותה אחריות.

בדברינו הבאים נטען, שחובת הטיפול והאחריות בענייני רווחה וחינוך, מוטלת בעיקרה על המנהיגות המקומית, בסיועם של אנשי העיר, ואילו על השלטון המרכזי לשמש רשת ביטחון ובקרה. במסגרת ההנהגה המקומית משתלבים גם כל המתנדבים והמתנדבות למיניהם, תוך ניצול כוח האדם המתנדב בהתאם לצרכים. אמנם אפשר לראות את השלטון המרכזי כמנהיג הקהילה הגדולה – המדינה, ואכן במצבים מיוחדים וחריגים בהחלט אפשר לראות זאת כך, אך אין להגדיר את המחויבות לעסוק בתחומי חינוך ורווחה, על פי ההלכה, כתחומים המאפיינים את תפקידו של מלך, כמו חובתו לעסוק בענייני מלחמות, כלכלה, ועוד (רמב"ם הל' מלכים ד). התחומים הללו מוטלים על כל אדם באופן אישי, ובמעגל שני על כל עיר או קהילה. גם כיום, יש עזר רב בכך שבמדינת ישראל חוקקו חוקים חברתיים כמו חוק ביטוח לאומי, או חוק חינוך חובה, ומערכות רווחה וחינוך שלטוניות רבות משרתות אזרחים רבים עם צרכים מגוונים וייחודיים, אך כל אלה אינם יכולים להחליף את המחויבות והמעורבות האישית והקהילתית.

א. חינוך ותלמוד תורה

1. הקמת מסגרות החינוך

החובה ללמד תורה את הבנים, מוטלת בראש ובראשונה על האב. כך נאמר בגמרא בקידושין כט ע"א-ע"ב:

> תנו רבנן: האב חייב בבנו... ללמדו תורה. ...מנלן? דכתיב: "ולמדתם אותם את בניכם" (דברים יא, יט).

משנוצר מצב בו לא כל האבות יכלו או ידעו ללמד, וכן נמצאו יתומים שלא היה מי שילמדם – נפתחו בתי ספר. כך נאמר בגמרא בבבא בתרא כא ע"א:

> אמר רב יהודה אמר רב: ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכח תורה מישראל. שבתחילה, מי שיש לו אב – מלמדו תורה, מי שאין לו אב – לא היה למד תורה, מאי דרוש? "ולמדתם אותם" (דברים יא, יט) – ולמדתם אתם. התקינו שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים, מאי דרוש? "כי מציון תצא תורה" (ישעיהו ב, ג). ועדיין מי שיש לו אב – היה מעלו ומלמדו, מי שאין לו אב – לא היה עולה ולמד, התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך; ומכניסין אותן כבן ט"ז כבן י"ז, ומי שהיה רבו כועס עליו – מבעיט בו ויצא, עד שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהו מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע.[1]

השלב הראשון היה להקים בתי ספר בירושלים ואחר כך בפלכים – בערי המחוז. בשלב השני, משלא הצליחו בתי הספר בגיל בוגר בערי הפלך, תיקן יהושע בן גמלא לפתוח בתי ספר בכל עיר ועיר. החובה להקים מערכות חינוך מוטלת על בני העיר, הציבור שבכל מקום ומקום, ולא על השלטון המרכזי. בירושלמי בחגיגה א, ז מסופר על רבי יהודה הנשיא ששלח חכמים לפקח על הדבר:

> רבי יודן נשייא שלח לרבי חייה ולרבי אסי ולרבי אמי למיעבור בקרייתא דארעא דישראל למתקנה לון ספרין ומתניינין. עלון לחד אתר ולא אשכחון לא ספר ולא מתניין. אמרין לון: אייתון לן נטורי קרתא. אייתון לון סנטורי קרתא. אמרון לון: אילין אינון נטורי קרתא, לית אילין אלא חרובי קרתא. אמרין לון ומאן אינון נטורי קרתא? אמר לון: ספרייא ומתנייניא. הדא היא דכתיב: "אם ה' לא יבנה בית" וגו' " (תהילים קכז, א).
>
> (תרגום: רבי יהודה הנשיא שלח את ר' חייא ור' אסי ור' אמי, לעבור בערי ישראל, ולתקן להם סופרים, ומשננים. הגיע למקום אחד, ולא מצאו לא סופר ולא משנן. אמרו לאנשי העיר: הביאו לנו את שומרי העיר. הביאו להם את האנשים ששומרים על חומות העיר. אמרו להם: אלו הם שומרי העיר? אלו מחריבי העיר! אמרו להם: אז מי הם שומרי העיר? אמרו להם: הסופרים והמשננים. זהו שנאמר: "אם ה' לא יבנה

1. על השתלשלות תקנת יהושע בן גמלא, ועל זהותו, ראה מאמרי: "הוצאת תלמיד מישיבה", תחומין, יז (תשנ"ז), עמ' 145-156.

> בית" וגו' [="אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו אם ה' לא ישמר עיר שוא שקד שומר"] – תהילים קכז, א)

תפקידם של אותם חכמים שנשלחו על ידי רבי יהודה הנשיא, היה לוודא שההנהגה המקומית שבכל עיר אכן הקימה מערכת חינוך. הם עצמם לא הקימו מערכות חינוך. מכך ניתן ללמוד על היחס בין המחויבות המקומית לבין הפיקוח הארצי.

על חובתם של בני העיר לפתוח בתי ספר ומסגרות חינוכיות גם נאמר בגמרא בשבת קיט ע"ב:

> אמר ריש לקיש לרבי יהודה נשיאה: כך מקובלני מאבותי, ואמרי לה מאבותיך: כל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן – מחריבין אותה. רבינא אמר: מחרימין אותה.

ייתכן שתקנת הפלכים מלמדת על כך שתקנת בתי ספר הייתה מחויבות שלטונית-ארצית, ואחר כך הועברה התקנת לרמה המקומית: "בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר". ביטוי זה בא לכאורה ללמד על המחויבות להקים מערכות מקומיות, עירוניות ואזוריות, כדברי הרמב"ם בהל' תלמוד תורה ב, א:

> מושיבין מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר, וכל עיר שאין בה תינוקות של בית רבן מחרימין את אנשי העיר עד שמושיבין מלמדי תינוקות, ואם לא הושיבו מחרימין את העיר, שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן.

"מושיבין" אלו הם "אנשי העיר". עליהם מוטלת חובה זו. מדינה היא עיר (ראה רמב"ם הל' מגילה א, ד), ולא מדינה במובן של ימינו.[2] כך כתב בספר החינוך מצוה תיט:

> וכן מה שאמרו (בבא בתרא כא ע"א)] שחייב **הציבור שבכל מקום ומקום** להושיב מלמדי תינוקות, ועיר שאין בה תינוקות של בית רבן תחרב.

בית הדין הגדול הם המחריבים או המחרימים את המקום בו אין בית ספר, מכוח תפקידם לפקח על כך שיוקמו מערכות כאלה.

2. ראה הר"י קאפח בהל' תלמוד תורה שם. אכן בשו"ע יו"ד סי' רמה, ז כתב: "מושיבין מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר", ולא כתב מדינה ופלך.

עם זאת שהחובה להקים מערכות חינוך מקומיות היא תקנת חכמים, מצא הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק אסמכתא לכך מהתורה. הוא הבחין בין פסוקים שונים העוסקים בחיוב ללמד את הבנים תורה. בפרשה ראשונה בקריאת שמע נאמר: "ושננתם לבניך ודברת בם" (דברים ו, ז), ואילו בפרשה השנייה נאמר: "ולמדתם אתם את בניכם לדבר בם" (דברים יא, יט). כך הוא כתב באור שמח על הרמב"ם הל' תלמוד תורה א, ב:

> ולדעתי יתכן דפרשה ראשונה בלשון יחיד נאמרה 'ושננתם לבניך ודברת בם' (דברים ו, ז). שהציבור חייבים ללמד בשכר לבני חבריהם, ולכן כל קהל מחויב לקבוע תלמוד תורה בשכר לשכור מלמדים. שכשמדבר אל כלליות האומה מדבר בלשון יחיד משום שהקהל מחויבים לזה מן התורה ולכן הפליגו בעונש כל עיר שאין בה תלמוד תורה שמחרימין וכו', ולא מתקנת יהושע בן גמלא לבד. כן נראה.[3]

2. מימון וסיוע

את מסגרות החינוך צריך לממן. על מי לממן את החובה הציבורית להקים מערכת חינוכית? על קופת הקהל הנגבית מכלל התושבים, אף מאלו שאין להם ילדים במוסדות החינוך, או על ההורים שיש להם ילדים במוסדות החינוך?[4]

בירושלמי בחגיגה א, ז נאמר:

> תני ר' שמעון בן יוחי אם ראית עיירות שנתלשו ממקומן בארץ ישראל, דע שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים. מה טעמא? "על מה אבדה הארץ נצתה כמדבר מבלי יושב, ויאמר ה' על עזבם את תורתי" (ירמיהו ט, יא).

חומרה רבה יש בדבר, אם אין מי שדואג לממן את שכר המורים. אך עדיין אין ברור על מי מוטלת החובה? רבינו ירוחם, מישרים, נתיב כט חלק ג, כותב בשם רב האי גאון:

3. הרב אליהו בקשי דורון, "אם החזקת תלמידים רבים עדיף מלימוד תורה בעצמו", שו"ת בנין אב, חלק ד, סי' נח, לומד מהאור שמח שיש חובה ציבורית וחובה אישית.
4. בסיכום שיטות הפוסקים בעניין זה, ראה: שמואל גליק, "מימון מערכת החינוך על פי ספרות ההלכה", חינוך בראי החוק וההלכה, עמ' 230-202.

> ונראה לי כי שכר מלמדי התינוקות בעיירות קטנות שאין יכולין היחידים לתת שכר מלמדין, כי היא על כל הקהל לפי ממון, לא על אבותיהן של הנערים בלבד, כי אינן יכולין זה על זה. ואפילו היה שכר המלמד על אבות התינוקות בלבד, בשביל שהם צריכים להם לבדם מכל זולתם מן הקהל שאין להם בן ולא נין, אעפ"כ התפילה שהיא חובה על כל הקהל ממי שהוא בר מצוה מהם, צריך להיות שכרה [=שכר החזן] על פי ממון.[5]

רב האי מתלבט על מי מוטלת החובה בעיירות קטנות שבהן אין היחידים יכולים לממן לבדם, ועל כן העניין הוא באחריות קופת הקהל, ומכאן נלמד שבמקומות גדולים יותר, חובת המימון היא על הורי הילדים.

אולם הרמ"ה, ביד רמה, בבבא בתרא כא ע"א (אות נח), כותב שהחובה היא על קופת הקהל, ולא על ההורים:

> דמחייבין ציבורא לאותביה מקרי דרדקי בכל מאתא, ומיתב להו אגרא ומדציבורא... והכי נמי מסתברא מדקתני התקין ר"י בן גמלא שיהו מושיבין מלמדי תינוקות. ואי דלא יהבינן להו אגרא מציבורא מאי שיהיו מושיבין? אלא לאו, דיהבינן להו אגרא מדציבורא, והכין עדיף כי היכי דלילפו בני עניים כבני עשירים.

הריטב"א בחידושיו לבבא בתרא שם כותב: "כיון שיש שם תינוקות כלל, כופין אבותיהן לשכור מלמד, ונותנין האבות הראוי להם, והשאר בני העיר". סכום בסיסי מוטל על ההורים ועליו מוסיפים בני העיר.

הרב יוסף קולון, פסקי מהרי"ק, סי' לג, כותב שבני העיר יכולים לכוף זה את זה, אפילו המיעוט על הרוב, "להעמיד מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר, ועל כל קהל וקהל ליתן שכר המלמד". ונראה שכוונתו היא שהמימון הוא מקופת הקהל.

הרמ"א בשולחן ערוך חו"מ סי' קסג, ג כותב שהחובה היא על ההורים, אך אם הדבר אינו מתאפשר, החובה היא על הציבור:

> במקום שבני העיר מושיבין ביניהם מלמד תינוקות, ואין אביהן של תינוקות יכול לשכור לבניהם, ויצטרכו הקהל ליתן השכר – גובין לפי ממון.

5. צוטט גם בגנזי גאונים לבבא בתרא (הוצאת אוצר הפוסקים, ירושלים תשנ"ה), עמ' רמה-רמו.

כך הסביר גם הרב שניאור זלמן מלאדי, בשו"ע הרב, יו"ד סי' רמה, ג, אם כי לפיו בתקופות קודמות הכול היה על קופת הקהל, ובזמנו נהגו אחרת:

> ושכר מלמדי תינוקות **תקנת חכמים היתה לפרוע מקופת הקהל בעד כל התינוקות שבעיר** בני העשירים והעניים יחד. **ועכשיו במדינות אלו נוהגין** שכל אחד פורע בעד בנו אם ידו משגת, ומי שאין ידו משגת **חייבים הצבור לפרוע בעדו מתקנת חכמים**, והעניים יכולים לכוף את העשירים לפרוע בעד בניהם מקופת הקהל, ואפילו העשירים יכולים לכוף זה את זה לפרוע שכר מלמדי תינוקות שלהם מקופת הקהל שנותנים בה גם מי שאין לו בנים. כי כן היתה עיקר תקנת חכמים להושיב מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר בין גדולה בין קטנה, ולהטיל שכר מלמדי כל התינוקות שבעיר בין עשירים בין עניים על כל הקהל שבעיר כל אחד כפי השגת ידו, אפילו מי שאין לו בנים, כשאר נתינות הקהל שהן לפי ממון וכו'. וגם הפטורים ממסים כמו תלמידי חכמים חייבים ליתן לזה כפי ממונם, כמו שחייבים ליתן לפרנסת העניים שבעיר המוטלת על כל הקהל. בקהילות הגדולות יש חבורות נמנים לדבר מצוה רבה זו המתנדבים שכר ת"ת לפני העניים, ובמקומות שאין שם חבורה זו כופין לפרוע מקופת הקהל.[6]

החובה הראשונית היא על ההורים, ואם חלק מהורי התלמידים עניים יש לגבות את חלקם מקופת הקהל. אם גם ההורים וגם קופת הקהל אינם יכולים לממן את מוסדות החינוך, ניתן לבקש תמיכה וסיוע מגורמים אחרים, אך מחויבותם לסייע היא מצד מצות צדקה ולא מכוח תקנת יהושע בן גמלא. כך הסיק הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, חלק ו, יו"ד סי' קמז:

> אם עדין נשאר גרעון, הוא הדין כשאר צרכי עמך ישראל מרובים, שאנו ניגשים לכלל ישראל שהם נתבעים ונותנים להעמיד דת על תלה, אבל לא מתקנת ר' יהושע בן גמלא.[7]

באופן שונה במעט הציג זאת הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, יו"ד סי' רמה, ט. לפיו: "כופין על זה שכל אחד יתן על זה נדבה או מקופת הקהל".

6. ברוח זו דן הרב יצחק וייס, מנחת יצחק, חלק י, סי' פד, על חובת ההורים לשלם שכר לימוד.
7. הוא חזר על כך גם בשו"ת שבט הלוי, חלק ט, סי' שג, יד.

מכל האמור יוצא, שיש לבדוק בכל מקום מהי הדרך הנכונה והטובה ביותר לממן את החזקת מוסדות החינוך.

תקנת יהושע בן גמלא היא נועדה ליצור מחויבות עירונית קהילתית, לצרכיה החינוכיים הבסיסיים.[8] עם זאת, הר"מ פיינשטיין כותב שהחובה היא רק לממן את מסגרות הלימוד שרוב ילדי הקהילה נהנים מהן. כנראה לא ניתן לחייב את בני הקהילה לממן הוצאות שכר לימוד של ילדים בעלי צרכים מיוחדים מכוח תקנת יהושע בן גמלא, והמחויבות לסייע לילדים בעלי צרכים חריגים הוא ממצות צדקה. כך כתב הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חלק יו"ד ד, סי' כט:

> תקנת יהושע בן גמלא היתה כדי שכל ילדי ישראל ילמדו, לא רק מי שיש לו אב, היה דואג גם על בני עניים וגם על אלו שהאב לא ירצה לשלם... שאף מי שאין לו אב היה הבן בעצמו הולך, היו פרנסי וגבאי העיר מתחייבין. דהמלמדים הא לא יסמכו שאביו וקרוביו ישלמו כשלא יתחייבו הפרנסים והגבאים לשלם, ובפרט כשיש לחוש שיבעטו ויצאו. א"כ ודאי שגם ה"מושיבין" דתקנת יהושע בן גמלא, משמעו שהיו פרנסי וגבאי העיר מתחייבין לשלם והם יגבו מן האבות, או לכה"פ היו מקבלין על עצמן בדין ערבות. שא"כ פשוט שלבני עניים שילמו מקופת צדקה של העיר או מקופה מיוחד לזה.
>
> אבל אין להביא מזה ראיה שגם יתחייבו מקופה של צדקה לשלם למלמד לילדים שצריך להם שלשה וארבעה מלמדים לכ"ה (25) ילדים, דאולי לא רצו חכמים להטריח הצבור יותר מזה. עכ"פ יהיה חיוב על שאר אינשי לשלם עבור חינוך ילדים אלה לפי הערך דמלמד אחד לכ"ה ילדים. עכ"פ איכא חיוב על האבות ללמדם כפי האפשר להם, באלו ששייך הלמוד איתם, וגם לשכור עבורם מלמד שיכול ללמוד עמהם,

8. הרב שמואל וואזנר (שם) מתלבט בשאלה אם ניתן להרחיב את תקנת יהושע בן גמלא גם לתחומים שאינם שייכים לעצם הלימוד, כמו: מימון הסעת התלמידים, הזנתם, הקמת מבנים למסגרות החינוך וכד'. אכן בעבר, הלימוד היה מתבצע במבנים הציבוריים של הקהילה בבית הכנסת (ברכות יז ע"א; יבמות כא ע"ב; גיטין סו ע"א; בבא בתרא כא ע"א; ירושלמי חלה א, א; ועוד), או בבית הוועד (ירושלמי חגיגה ב, א; ירושלמי מגילה א, ט, ועוד). אמנם בשו"ת מהרשד"ם, או"ח סי' כ, כותב שמקום הלימוד צריך שיהיה טוב ויפה ככל האפשר, אך נראה שלא ניתן להסיק מסקנות מכאן על מי מוטלת חובת המימון לכך (בשונה מדברי שמואל גליק, לעיל הערה 4, עמ' 222). על משמעויות נוספות של חובת הציבור להקים מערכת חינוך בסיסית לכלל התלמידים, ראה עוד: שו"ת תשב"ץ, חלק ג, סי' קנג; שו"ת תורת אמת, סי' רד; שו"ת אדרת תפארת, חלק ב, סי' מ-מג; שו"ת תורת משה, סי' כד; שו"ת בעי חיי סי' מט.

וגם ליסד מוסד אם איכא הרבה ילדים כאלו. וגם איכא על אינשי אחריני לעוזרם מדמי צדקה כפי שכתבתי.

3. מחויבות פרטית, עירונית, לאומית

יש לדרג את המחויבות ללמד תורה-לחנך, וכן לממן זאת, לשלוש רמות:

א. חובת האב לחנך את ילדיו ללמדם תורה, ולממן זאת.

ב. חובת הקהל המקומי, בני העיר, להקים מוסדות חינוך בסיסיים לילדי המקום. השקעה זו היא תוספת והשלמה לתשלומי ההורים, מכוח תקנת יהושע בן גמלא.

ג. חובת כלל ישראל, ובכלל זה גם ההנהגה השלטונית כללית של המדינה, לסייע להקים מערכות חינוך ולהשתתף במימונן משום מצות צדקה ולא מכוח תקנת יהושע בן גמלא.

הצרכים ותכני הלימוד ייקבעו על ידי ההנהגה המקומית, שהרי הקהילה היא זו הממממשת את תקנת יהושע בן גמלא, ועליה האחריות לעצב את אופיה של מערכת החינוך בהתאם לנתונים הנמצאים בפניה – מספר התלמידים, אפיונם, רמתם, ועוד.

להדרכה זו הנובעת מתקנת יהושע בן גמלא, יש היגיון רב, מאחר שבדרך כלל הנהגה מקומית מכירה את הציבור המרכיב אותה, ואת צרכיהם. לא הרי יישוב שהאוכלוסיה המרכיבה אותו היא בעלת אופי תורני יותר כמו ציבור שהאוכלוסיה המרכיבה אותו היא מסורתית יותר; לא הרי שאיפותיו ואתגריו של ציבור מבוסס מבחינה כלכלית וחברתית, כהרי שאיפותיה של אוכלוסיה חלשה יותר (עולים חדשים, בעיות סוציו-אקונומיות, וכד'). ככל שההנהגה קרובה יותר לציבור ולצרכיו, כך גם התועלת מרובה יותר. אכן, במקום בו ההנהגה המקומית חלשה, ואיננה ממלאת את תפקידה הראוי, אזי המנהיגות הארצית היא זו שצריכה להיות מופקדת על העניין.

ניתן לראות גם מתהליך השתלשלות תקנת יהושע בן גמלא, שככל שהאחריות מקומית יותר – כל עיר ועיר – כך ניתן לדאוג טוב יותר לאוכלוסיה הצעירה יותר – כבן שש כבן שבע. התקנה בתחילתה הייתה בפלכים ונועדה לבני שש עשרה שבע עשרה, והיא לא הצליחה – או מפני שהיה קשה להכניס תלמידים למסגרות חינוכיות ולימודיות בגיל בוגר, או מפני שכינוס נערים ממקומות שונים יוצר פערים, וממילא חלק מהתלמידים לא היה יכול להשתלב ומצא את עצמו בחוץ.[9]

9. ראה בפירוש המהר"ם לבבא בתרא כא ע"א.

האחריות להקמת מערכת חינוך, וכן לאחזקתה ולמימונה השוטף, מוטלת אם כן על הקהילה המקומית ולא על השלטון המרכזי. יש אחריות-על של מנהיגי האומה, בית הדין הגדול או נשיא הסנהדרין, לוודא שהדברים יתבצעו, אך תקנת יהושע בן גמלא היא הטלת אחריות מקומית – על ההורים, ובמעגל השני על בני עירם. סביר אם כן להניח, שגם הצרכים והתכנים ייקבעו על ידי אנשי המקום ולא על ידי השלטון המרכזי.

תרגום התפיסה הזאת למציאות ימינו הוא בעייתי, מאחר שהיכולת להתקדם במסלול הלימודים בגילאים מבוגרים תלויה בעמידה בתנאים ובקריטריונים הנקבעים על ידי המדינה – משרד החינוך (בחינות בגרות, תנאי קבלה למוסדות לימוד על תיכוניים, ועוד). אך נראה שלפחות בגילאים צעירים יותר יש לאפשר להנהגה המקומית אוטונומיה רחבה באשר לעיצוב המסגרת החינוכית – אופיה ותכניה. בנוגע למימון – המימון העיקרי של מערכת החינוך מגיע מכספם של כל תושבי המדינה ממסים (ומועבר בחלקו דרך הרשויות המקומיות). אין צורך לשנות את שיטת הגבייה למסגרת של גבייה עירונית, אם כי גם זה אפשרי. מה שחשוב הוא לאפשר ניהול חינוכי של המסגרות בידי הכוחות המקומיים, ולפי היכרותם את הציבור וצרכיו, בשונה מהמקובל כיום, לפיו המדיניות החינוכית והתכנים הלימודיים נקבעים כמעט במלואם על ידי משרד החינוך.[10]

כיוון שהדרישה להקמתן של מסגרות חינוכיות וכן למימונן מוטלת בראש ובראשונה על אנשי כל עיר או מחוז, גם שילובם של כוחות מתנדבים במערכות הללו הוא ראוי וחשוב. הכול צריכים להיות שותפים בתפעולן של המערכות הללו, ויש לתעל לצורך זה גם את המתנדבים.

ב. צדקה ורווחה

1. הקמת מערכות הצדקה והרווחה

בתורה ציוויים רבים על החובה האישית לתת צדקה, כמצות עשה וכמצות לא תעשה. הרמב"ם ציין זאת בהל' מתנות עניים, ז, א-ב:

10. גם בחוק הקיים כיום במדינת ישראל, לא ברור די מה חלוקת הנטל באשר למימון המוסדות בין משרד החינוך לבין הרשות המקומית. הנוהג שהתקבל הוא שהמדינה אחראית על תקצוב שעות ההוראה, תשלום המשכורות למורים, והרשות המקומית אחראית על הספקת מבנים ואחזקתם, הספקת ריהוט וציוד וכד'. התוכנית החינוכית והלימודית וכן הפיקוח על יישומה, היא על ידי משרד החינוך.

> מצות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת, שנאמר: "פתוח תפתח את ידך לו" (דברים טו, ח), ונאמר: "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך" (ויקרא כה, לה), ונאמר: "וחי אחיך עמך" (שם לו). וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה עבר בלא תעשה שנאמר: "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ידך מאחיך האביון" (דברים טו, ז).[11]

מלבד החובה האישית, תיקנו חז"ל שבכל עיר יהיו גבאי צדקה שיגְבו כסף מהציבור לקופה ולתמחוי (בבא בתרא ח ע"ב; ירושלמי פאה ח, ז). כך כתב זאת הרמב"ם בהל' מתנות עניים ט, א- ג:

> כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים, וזו היא הנקרא קופה.
>
> וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזהו הנקרא תמחוי.
>
> מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להן קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו, והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.[12]

החובה הציבורית היא תקנת חכמים, ואיננה חובה מהתורה. את ההבדל בין החובה האישית לתת צדקה לבין החובה הציבורית לקיים מערכת שתדאג ותפעל לצרכי הצדקה של העיר, הגדיר בנתיבות המשפט, ביאורים סי' עב ס"ק יט:

11. על שיטות ראשונים שונות באשר למניין המצוות בחובת הצדקה, ראה: הרב נפתלי בר אילן, נקדש בצדקה, עמ' 13-1.

12. אם כי ראה בדברי ערוך השולחן, יו"ד סי' רנו, א, המתאר מצב קשה ועגום במקומו: "ועתה בעוונותינו אין לנו לא קופה ולא תמחוי, שמפני לחץ הפרנסה וריבוי העניים אינו באפשרי, רק כל יחיד מישראל נותן צדקה".

> החיוב מוטל על כל אדם ליתן צדקה, אבל אין חיוב ומצות עשה מוטל על שום אדם להיות גבאי צדקה, דאם היה מצות עשה להיות גבאי היו כל ישראל מחוייבים להיות גבאים. רק החיוב על הבית דין לכוף את ישראל על הצדקה, ולמצותו של מקום, ולהעמיד ממונים על זה.

המהר"ם מרוטנבורג (שו"ת, חלק ד [דפוס פראג], סי' תתקיח) כותב, שהיכולת של ציבור לכפות לתת צדקה, היא כמו ש"כופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית כנסת ולקנות להם ספר תורה (תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא, כג), כן כופים זה את זה על הצדקה ולהעמיד להם גבאי צדקה".[13] אין מקור ייחודי בחז"ל לתקנה זו, אך התוספתא העוסקת ביכולת הכפייה של בני העיר לבנות להם בית כנסת ולקנות ספר תורה משמשת מקור לכפייה גם במצוות אחרות. כך הסביר זאת בשו"ת מהר"י מינץ, סי' ז:

> דכל דבר שהוא תועלת או תיקון לקהל או לרוב הקהל, לומדין מדבר הדומה לו אף על פי שאינו דומה ממש. דהא כל הני שהוזכרו בתשובת מהר"ם או רובם אינם מצויים לא במשנה ולא בברייתא ולא בתוספתא ולא הוזכרו בתלמוד, אלא יליף להו בדמיון מההיא דכופין בני העיר.

בני העיר יכולים לכפות זה את זה ולתקן תקנות בכל תחום בו יש תועלת לבני העיר. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, חלק יו"ד א, סי' קמט, לומד מדברי המהר"ם הללו שההשוואה ליכולת הכפייה של בני העיר זה את זה לבניין בית כנסת באה ללמד שלא רק לצרכים חומריים אפשר לכוף זה את זה, אלא אף לצרכים רוחניים, ועל אף שבית כנסת במהותו הוא עניין ציבורי וצדקה היא עניין פרטי, בכל זאת ניתן לכפות אף לצרכי מצוה זו.

כך סיכם זאת הרב אליעזר וולדינברג בשו"ת ציץ אליעזר, חלק ב, סי' כב:

> למדנו מכל זה, שבני העיר יש להם הרשות והיכולת לכוף זה על זה להשתתף לסידור כל הצרכים החיוניים הדתיים והסוציאליים שהעיר

13. דברי המהר"ם מרוטנבורג הללו הובאו במרדכי לבבא בתרא פרק א סי' תעח, וברדב"ז על הרמב"ם שם, ונפסקו גם בבית יוסף יו"ד סי' רנו, וברמ"א שו"ע חו"מ סי' קסג, א. הראשונים גם דנים כיצד ניתן לכפות באופן ספציפי על מצות צדקה שהרי היא מצוה שמתן שכרה בצידה. ומשיבים על קושיה זו מספר תשובות. ראה: כתובות מט ע"ב תוד"ה אכפיה; בבא בתרא ח ע"ב תוד"ה אכפיה; חולין קי ע"ב תוד"ה כל; ריטב"א ראש השנה ו ע"ב, כתובות שם, וקידושין עו ע"ב; ועוד.

> נצרכת להם, והוא הדין ומכל שכן שיש התוקף לכך ביד נבחרי וטובי העיר שנבחרו ע"י אנשי העיר לשם שמירה ודאגה לצביונה ושכלולה של העיר, כי חוב קדוש מוטל על כל אחד ואחד מאנשי ותושבי העיר לדאוג על כל צרכיה הכלליים שעיר ישראלית נצרכת להם.

מדוע לא ניתן להסתפק בחובה האישית המוטלת על כל אחד ואחד? מה הצורך שראו חכמים להקים קופה ציבורית או תמחוי? המבי"ט בקרית ספר על הרמב"ם, הל' מתנות עניים ט, ב, הסביר: "דמן התורה צריך לתת לכל עני די מחסור ובזמן שצריך לו, והם תקנו שיהא מוכן לשעת הצורך". לפיו, קופת הצדקה הציבורית היא רשת ביטחון קבועה לטובת עניים, שיהיה כסף מוכן לעת צורך.

הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יו"ד א, סי' קמט, מסביר אחרת ולפיו התקנה היא לטובת העניים וייעודה למנוע מהם את הצורך לחזור על הפתחים להתבזות. אמנם אם עני רוצה להמשיך ולחזר על הפתחים הוא רשאי לעשות כן, ואין "למנוע בזה את העניים שרוצים לחזור על הפתחים משום שרוצים לקבץ בזה יותר ממה שיתנו להם מהקופה. שלהרע לעניים אין רשאין בני העיר, ומכיון שהם רוצים יותר בהרוחה מבזיון דחזרה על הפתחים אסור למונעם".

משמעות דבריו היא שתקנת חכמים לגבות ולחלק צדקה במסגרת הקהילה איננה פוטרת אדם פרטי מלקיים מצות צדקה ברמה האישית, ואיננה מסירה ממנו את האחריות והמחויבות לעניי עירו.[14] התקנה רק נועדה לשכלל ולשפר, ואולי אף לעשות סדר באופן גביית הצדקה וחלוקתה, ולהגיע בדרך זו למי שבאמת זקוק לעזרה ולתמיכה ולסייע לו. כוחו של ציבור, של רבים, גדול יותר מכוחו של היחיד או אף יחידים רבים.

2. מדינת רווחה או קהילת חסד

התקנה הציבורית לתת צדקה, והיכולת אף לכוף עליה, היא במסגרת העיר. כך ניתן ללמוד גם ממקורות אחרים בחז"ל וברמב"ם בהלכות מתנות עניים, שבהם מתקיים דיון במערכת היחסים שבין: נותן הצדקה, עניי העיר המקבלים, וגבאי הצדקה או בית הדין של העיר המנהלים את קופות הצדקה, התמחוי ומגביות נוספות ואף

14. למסקנה דומה הגיע גם הרב יעקב ישעיהו בלוי, צדקה ומשפט, עמ' מד הערה י, הכותב: "מה שקיים בזמננו לשכות סעד מטעם השלטון, מסברה נראה שאין זה פוטר את הציבור, ובפרט את היחיד, ובפרט שיש כאלה שלא נזקקים ליטול סיוע זה". יושם לב: לא את הציבור – אנשי המקום, ולא את היחיד.

כופים עליהם.[15] אין לשלטון המרכזי שום מחויבות מצד דיני צדקה לטפל בעניינים אלה, ותקנת חכמים היא לרשות המקומית בלבד. לא נמצא ברמב"ם, למשל, במסגרת תפקידי המלך שום התייחסות לנושא חסד וצדקה. אין זה מתפקידו לעסוק בכך.[16]

ההיגיון שבדבר הוא שאנשי המקום ומנהיגיו יודעים בדרך כלל טוב יותר, מי באמת נזקק ולמי צריך להגיש סיוע ועזרה.

אמנם הרב שלמה גורן מטיל את האחריות לעסוק בענייני רווחה על השלטון המרכזי:

> ברור שהאחריות הכוללת על הצדקה והרווחה ולמנוע את העוני בישראל, ככתוב: "אפס כי לא יהיה בך אביון", מוטלת בראש ובראשונה על ממשלת ישראל, שהיא הרשות העליונה של העם.[17]

לדברינו, המושג "ציבור" בהקשר לתקנת חכמים לגבות צדקה מכוון לקהילה או לרשות המקומית, ולא לשלטון המרכזי. מה גם, שמהירושלמי בפאה ח, ו עולה שהעיסוק בענייני הצדקה מוטל על בית הדין – סנהדרין קטנה של עשרים ושלושה – ולא על המלך. במשנה בפאה פ"ח מ"ו נאמר: "והקופה נגבית בשנים, ומתחלקת בשלשה". ועל כך נאמר בירושלמי שם:

> ר' חונה אמר תמחוי בשלשה שהוא על אתר. רבי חלבו בשם רבי בא בר זבדא אין מעמידין פרנסין פחות משלשה. אנא חמי דיני ממונות בשלשה, דיני נפשות לא כל שכן? ויהיו עשרים ושלשה? עד דהוא מצמית לון הוא מסכן.

היה צורך לגבות צדקה בעשרים ושלושה כמו כשדנים דיני נפשות, אך עד שנכנס בכל פעם עשרים ושלושה גבאים, העני עלול למות, ולכן הקלו והסתפקו בשלושה.[18]

15. ראה למשל: "בני העיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהן צדקה" (מגילה כז ע"א); "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו" (בבא בתרא ח ע"ב), ועוד. גם ברמב"ם בהל' מתנות עניים ישנן הלכות רבות הקשורות לנתינת צדקה במסגרת העיר, ראה למשל: ז, יג, יד; ח, יא; ט, ז; ט, יב, ועוד.
16. האזכור היחידי של עניים ברמב"ם הל' מלכים (י, יב) הוא במסגרת הלכות בני נח, ולא במסגרת חובות המלך או השלטון המרכזי לטפל בכך: "אפילו העכו"ם צוו חכמים לבקר חוליהם, ולקבור מתיהם עם מתי ישראל, ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל, מפני דרכי שלום". הרמב"ם כתב דין זה גם בהל' מתנות עניים א, ט ושם ז, ז.
17. במאמרו: "קביעת קו העוני לפי ההלכה", תורת המדינה, עמ' 384-358.
18. הבנה זו בירושלמי היא על פי דברי הרב שלמה גורן, שם עמ' 371.

הרב שלמה גורן ביקש להוכיח את דבריו שאחריות-העל לרווחת העניים היא על המלך מהגמרא בברכות ג ע"ב, ובסנהדרין טז ע"א, שם מסופר שחכמי ישראל נכנסים לדוד המלך ואומרים לו:

> אדונינו המלך, עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם בגדוד. מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין, ושואלין באורים ותומים.

אך מכך שחכמי ישראל הם אלו שבאו לפני דוד המלך ועוררו בפניו את הבעיה, נראה שענייני הצדקה והפרנסה נתונים לטיפולם. תשובתו של דוד: "צאו והתפרנסו זה מזה", היא גם פתרון מעשי, אך הוא גם מבטא בכך שהעניין אינו בתחום אחריותו. רק משהסתבר שפתרון זה איננו מספק, לקח דוד אחריות ממלכתית, ופתר את המצוקה הכלכלית באופן אחר.[19] חכמי ישראל הם אלה המטפלים בעניין, וזהו תפקידם; משלא היה ביכולתם להתמודד עם המצוקות, הם פנו למלך שיסייע להם.

מכאן ניתן להסיק שהאחריות למימוש תקנת הצדקה הציבורית מוטלת בראש ובראשונה על בית הדין שבכל עיר ועיר, ורק כאשר לא ניתן להתמודד עם המצוקות ברמה המקומית, מועבר הדבר לטיפול השלטון המרכזי. אמנם ישנם תחומים שעל אף היותם קשורים לחסד ורווחה, העיסוק בהם נתון מראש לידי השלטון המרכזי, ובהם הוא המטפל והדואג, קובע המדיניות, והתומך כספית וארגונית. כך הדבר בתחומים שהם בעלי אפיון לאומי-כללי או במקרים אישיים חריגים שאינם ניתנים לטיפול במסגרת הקהילתית המקומית (תחומי בריאות ורפואה, הבאת עובדים זרים, החלפת שבויים, אימוץ ילדים וכד').[20]

נדגים את דברינו בסוגיית פדיון שבויים. גם דיני פדיון שבויים מובאים ברמב"ם בהל' מתנות עניים, ומצוה זו גדולה אף ממתן צדקה רגילה. כך כותב הרמב"ם שם בהלכות מתנות עניים ח, י:

> פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותן, ואין לך מצוה גדולה כפדיון שבויים. שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים ועומד בסכנת נפשות, והמעלים עיניו מפדיונו הרי זה עובר על "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ידך" (דברים טו, ז) ועל "לא תעמוד

19. ראה: יצחק גיגר, "מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין, ושואלין באורים ותומים – פרק באגדה, מדינה ומוסר במשנת הציונות הדתית", דרך אגדה, ג (תש"ס), עמ' 74-59.
20. ראה: הרב דוד זנו, "חובת הענקת צרכים חיוניים לכל תושב", מעליות, כא (אב תשנ"ט), עמ' 123-109.

> על דם רעך" (ויקרא יט, טז), ועל "לא ירדנו בפרך לעיניך" (ויקרא כה, נג), ובטל מצות "פתח תפתח את ידך לו" (דברים טו, יא), ומצות "וחי אחיך עמך" (ויקרא כה, לו), "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט, יח), ו"הצל לקוחים למות" (משלי כד, יא) והרבה דברים כאלו. ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים.

מי מטפל בענייני פדיון השבויים? גם כאן המצוה היא בראש ובראשונה על כל יחיד, וקרובי משפחתו של השבוי מחויבים יותר: כמו האיש את אשתו (כתובות פ"ד מ"ט) או אב את בתו (גיטין מה ע"א), אם כי יש רשימת חריגים שבהם קרובים אינם חייבים לפדות (כתובות נא ע"ב - נב ע"א; ירושלמי כתובות ד, י). מכמה הלכות ניתן ללמוד שהפודים בדרך כלל הם בני העיר. כך כתב הרמב"ם בהלכות מתנות עניים ח, יא (ע"פ הגמרא בבבא בתרא ג ע"ב):

> **אנשי העיר** שגבו מעות לבנין בית הכנסת ובא להן דבר מצוה מוציאין בו המעות, קנו אבנים וקורות לא ימכרום לדבר מצוה אלא לפדיון שבויים...

כך היה מקובל בקהילות ישראל בעבר, שהיו גובים כספים מבני העיר לפדות שבויים, ומנהיגי הקהל או ממונים על פיהם היו מטפלים בדבר.[21] כיום מצויות יותר עסקאות החלפת שבויים, וכמעט שאין מקרים של פדיון שבויים בממון. בדרך כלל הנופלים בשבי הם חיילים, או אזרחים שנחטפו על רקע המלחמה עם אויבי ישראל, ולכן העניין הוא ציבורי-לאומי, וממשלת ישראל לזרועותיה השונות היא המטפלת בכך. אין ביכולת הקהילה המקומית לטפל בשחרור השבוי, מאחר שנפילתו בשבי היא במסגרת מלחמה, והטיפול הוא ברמה בינלאומית. אמנם כשנעצר אזרח מדינת ישראל על רקע פלילי או אחר, בדרך כלל משרד החוץ מסייע ומטפל בדבר ומפעיל את קשריו הדפלומטיים ואף קשרים אישיים, אך הטיפול המרכזי בעניין הוא בדרך כלל על ידי קרוביו – משפחתו וחבריו. מה יהיה הדין אם על מנת לשחרר כלוא או חטוף, יידרש סכום כסף כלשהו (לא יתר על כדי דמיהם)? על מי מוטל לממן זאת – על קופת המדינה, על כל אזרח במדינה מכיסו הפרטי, או על קרוביו ובני עירו של השבוי?[22] נראה שבכזה מקרה החובה הראשונית היא על קרוביו ובני עירו של השבוי ולא על קופת המדינה.

21. על מקרים בהיסטוריה של עם ישראל בהם קהילות לקחו על עצמן את הטיפול בפדיון שבויים. ראה: אליעזר בשן, בספרו: שביה ופדות.

22. בתחילת שנת תשס"ד נחטפו בקולומביה ארבעה ישראליים שטיילו שם יחד עם אזרחים ממדינות אחרות (ספרד, גרמניה ועוד). חטיפתם לא הייתה קשורה כלל למלחמות שיש לנו עם אויבינו כאן, אלא בשל בעיות פנימיות של המשטר בקולומביה. לאחר פרק זמן מסוים הם

נראה אם כן, שהשימוש במונח "מדינת סעד" כמעין הצהרה שלפיה על רשויות המדינה לדאוג לכל אזרח בתחומי הרווחה, מטעה, ויוצר תחושה שכל הטיפול בתחום זה מוטל על המדינה. המדינה אכן משמשת רשת ביטחון גדולה ומסייעת רבות בתחומי רווחה, שהרי לא בכל עיר ויישוב ניתן למצוא פתרונות לכול, אך החובה לסייע ולעזור מוטלת על כל אדם ואדם, כשמנהיגים מקומיים מנווטים ומפעילים את הכוחות, ובמסגרת זו גם המתנדבים והמתנדבות תורמים את תרומתם.[23]

כמובן שניתן להרחיב עוד את המעגל, ויש חובה לעתים לדאוג לרווחתם של אחרים שאינם בני העיר, כמו למשל בעת מלחמה או בעת צרה חריגה. הרמב"ם בהל' מתנות עניים ז, יג כותב:

> עני שהוא קרובו קודם לכל אדם, עניי ביתו קודמין לעניי עירו, עניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת, שנאמר: 'לאחיך לעניֶך ולאבינך בארצך' (דברים טו, יא).

ניתן ללמוד מדבריו, שאכן החובה היא מקומית לחלוטין, והקרוב קודם. אך בשו"ת חתם סופר, יו"ד, סי' רלא, כותב: "עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת – היינו אם שניהם צריכים למזון או לכסות. אבל אם עניי עירך יש להם כדי חיותם אלא שאין להם הרוחה כלל, לזה עניי עיר אחרת קודמין לעניי עירך, דהתאב תאב קודם" (וכן ראה שם, סי' רלד). אמנם הרב משה פינשטיין, שו"ת אגרות משה, יו"ד א, סי' קמד, כותב שהקרוב קודם גם כשהעזרה לעני אחר דחופה יותר (ובלבד ששניהם זכאים לקבל צדקה), אך נראה שבמצבים חריגים במיוחד כמו מלחמה למשל, גם הר"מ פיינשטיין יודה שבכל זאת עניי עיר אחרת קודמים.

סיכום

א. חינוך ילדים, צדקה וחסד הם חובות אישיות. המעגל השני המחויב להם הוא הקהילה, והמעגל השלישי הוא המדינה.

ב. מעורבות הקהילה כוללת גם את תיעול המתנדבים ועושי הצדקה והחסד, ובצורה מושכלת ויעילה.

ג. כיום, המדינה היא האחראית לתפעולן של מערכות החינוך והרווחה. אין זה פוטר אדם מליטול אחריות חינוכית וחברתית. מבחינת ההלכה, על הציבור

שוחררו, וסוף טוב. מה היה קורה אם על מנת לשחררם היה אותו ארגון מחתרת שהחזיק בהם דורש סכום כסף (לא מוגזם), על מי הייתה מוטלת חובת התשלום?

23. האריך בכך: יואל פלורסהיים, מדינת ישראל – חברה יהודית?, "פרק שלישי – מדינת הסעד", ירושלים תשמ"ו, עמ' 50-60.

והקהילה המקומית לסייע ולדאוג להפעלת משאבי אנוש, הורים, מורים, וסתם מתנדבים, לטובת תחומים אלו.

ד. מדינת סעד ורווחה יוצרת את התחושה המוטעית שהפרטים אינם מחויבים בצדקה ובחינוך. אולם הדאגה לחינוך ולרווחה מוטלת בראש ובראשונה על כל אדם ואדם, אלא שהיו תחומים משותפים שעברו מטעמי נוחיות ויעילות למסגרת השלטונית.